

ACAT, Veysi (2021), “IV. Haçlı Seferi İle Dini Saik’in Değerini Yitirmesi”

Kadim Akademi SBD, C. 5, S. 2, s. 70-83.

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi

Makale Geliş Tarihi: 26.11.2021/Makale Kabul Tarihi:18.12.2021

IV. HAÇLI SEFERİ İLE DİNİ SAİK’İN DEĞERİNİ YİTİRMESİ

LOSING RELIGION’S INFLUENCE WITH THE FOURTH CRUSADE

Veysi ACAT¹

ÖZ: Din, içtimai değişimin önemli amillerinden birisidir. Öyle ki din, bazen toplumsal tahayyülün itme gücü olabilirken, bazen de değişimin önünde önemli bir engel teşkil edebilir. Bu yönüyle din, inanış biçimi gereği toplumsal hayatı çepeçevre kuşatan kurallardan oluşmaktadır. Statik olması yönüyle, değişmeye mukavemet gösterebildiği gibi; dinamik ve güncel oluşuyla da çağın şartlarına göre, toplumsal birlikteliği muhafaza eden bir özellik ile karşımıza çıkabilmektedir. Ortaçağ’da bilinen dört büyük olay, tarihe konu olması ve etkileri yenedünyanın şekillenmesinde rol oynaması hasebiyle önem arz etmektedir. İlki İslam’ın doğuşu ile birlikte yeni toprakların fethi, ikincisi Türk toplulukların Müslümanlıkla birlikte Batı’ya yönelerek İslam’ın sükûna uğramış gücünün yeniden tesis edilmesi, üçüncüsü önceki olaylara bağlı olarak Batıların göstermiş oldukları Haçlı Seferleri reaksiyonu ve sonuncusu da Moğol istilasıdır. XIII. yüzyılda Moğollar, İslam coğrafyasının büyük bir kısmını hâkimiyetleri altına aldıktan kısa bir süre sonra, büyük tahribat verdikleri bu medeniyetin inancına teslim olmuşlardır. Din, öyle etkili bir silahtır ki en vahşi toplumu bile kısa bir sürede dize getirebilecek gücü taşımaktadır. Bu çalışmada, daha önceki Haçlı Seferleri üzerinde etkili olan din gücünün IV. Haçlı Seferi ile beraber önemini yitirmesi üzerinde durulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Haçlı Seferleri, Din, Hristiyanlık, Toplum.

ABSTRACT: Religion is one of the important reasons for social change. In fact, religion can sometimes be the pushing force of social transformation, whereas sometimes it can be an important obstruct before change. Therefore, religion consists of rules that surround the social life completely in terms of type of belief. Since it has a static structure it has got a feature that resists change, while it can emerge as a feature that preserves social cohesion due to being dynamic and current. In the medieval world, four major events have been the subject of history and have played a role in shaping the new world. The first is the conquest of new lands with the birth of Islam, secondly, the Turkish communities turn to the west along with Islam and restore the stagnated power of Islam, thirdly, the Western reaction of the Crusades depending on these events, and as the fourth event we can count the Mongol invasion. In the 13th century, the Mongols which had suffered and had dominated the vast majority of the Islamic World and destructed their civilization, surrendered to the faith of this civilization after a short time. Religion is such an effective weapon that it is able to subdue the wildest society. In this study, the fading it is disclosed the effect of religion which was the main motive of the former Crusades on The Fourth Crusade is studied.

Keywords: The Fourth Crusade, Religion, Christianity Society.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Mardin Artuklu Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Tezli Tarih, v.acat@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-7561-4133>.

GİRİŞ

İnsanlık tarihi açısından bakıldığında, Hilâl-Haç, Şark-Garp çatışmasının zaman içerisinde ve belirsiz aralıklarla devam ettiğini görüyoruz. M.Ö. V. yüzyıldaki Yunan-İran savaşları bu çatışmaların ilki sayılabilir. Bu olayların bir devamı olarak, Batı'yı temsil eden Makedonya Kralı Büyük İskender'in (Aleksander) Doğu'yu istilası takip etmiştir. Aynı şekilde M.Ö. IV. yüzyılda Hunların, Avrupa'ya girişiyle başlayan Kavimler Göçü'nü de Doğu-Batı dünyasının birbiriyle çatışmasının bir evresi olarak addetmek gerekir. Dini duyguların kabarıp tetiklediği Haçlı Seferleri de bu çatışmanın en uzun soluklu ve geniş kapsamlı bir dönemini teşkil etmektedir. Batılı araştırmacılar "Haçlı Seferleri Tarihi"ni 1095-1291 yılları arası ile sınırlı tutmayıp bir bütün olarak görürler (Kırpık,2009:1438). Haçlı Seferlerinin günümüzde dahi gündemden düşmemesi ve ilim camiası tarafından yeni çalışmalara konu edinilmesi dikkat çeken bir husus olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilgi çağı olan 1900'lü yılların başlarından itibaren bu konu hakkında çok büyük çalışmalar yapılmıştır. Bu çalışmaların başını çeken ekoller Alman, İtalyan, Fransız, İngiliz ve Amerikan ekolleridir. Bu ekollerin her biri olaylara kendi pencerelerinden bakmışlardır. Batılılar, atalarının başrol olarak Doğu'ya karşı düzenlemiş oldukları seferleri en ince ayrıntısına kadar inceleyerek o tarihin ortaya çıkartılması ve anlatılması adına büyük bir çaba içine girmişlerdir. Doğulu araştırmacılar son yıllarda her ne kadar bu konu hakkında çalışma yapmış olsalar da bunların yeterli olduğu söylenemez. Haçlı Seferleri tarihi üzerinde ilim camiasının kafa yorduğu noktaların başında bu seferlerin meydana gelmesine neden olan sebepler oluşturmaktadır. Batılılar, her ne kadar Haçlı Seferlerini dini öğeye hasretseler de, altında farklı sebeplerin de bulunduğunu belirtmekte fayda vardır. Tabi ki bütün bu farklı nedenlere rağmen dini motif, Haçlı Seferlerinin başlamasına neden olan ya da ilerleyişini sağlayan bir güç olarak kullanılmıştır. Bu yüzdendir ki dinin toplumlar üzerindeki etkisinin en bariz örneğini Haçlı Seferleri teşkil etmektedir. Ortaçağ batı toplumunun maddi ve manevi olarak bir boşluk içerisinde olduğu, bu seferleri tetikleyen nedenlerin altında din faktörü ile beraber sosyal, siyasal ve ekonomik nedenlerin de bulunduğu görülmektedir. Türklerin batıya doğru açılmaları da bu seferler için bir neden olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu çerçevede, Batı kilisesinin, Doğu kilisesini kendi hâkimiyeti altına alması için de bu durum büyük bir fırsat teşkil etmiştir.

Bu makalede, IV. Haçlı seferiyle birlikte dinin toplum üzerindeki etkisi ve bu etkinin zaman içinde farklı sebeplerin de devreye girmesiyle etkisinin azalması konusu irdelenmiştir

Din ve Toplum İlişkisi

Din, kendine ait birtakım sosyolojik tezahürler oluşturan, etkili bir sosyal gerçeklik olarak kabul edilmektedir. Latince *Religio* ile ifade edilen din kavramı korku ile karışık sevgiyi içermektedir. Arapça'da ise usul, adet ve tutulan yol anlamına gelmektedir (Bal, 2014:47- 48). Emile Durkheim dine yaklaşımını şu şekilde dile getirmektedir: “Yanlıı olan hiçbir din yoktur, bütün dinler kendilerine göre doğrudurlar. Hepsi, beşeriyetin verili şartlarını, farklı yollardan da olsa yerine getirirler. Ona göre bütün dinler eşit derecede dindirler” (Durkheim, 2005:19). Buna göre Durkheim, tüm toplumların, inandıkları dinlerden etkilendiklerini ve kendilerine ait özelliklere göre tanımlanması gerektiğini dile getirerek, inanç sisteminin toplumların anlaşılmasında önemli bir argüman oluşturduğunu aktarmaktadır.

Tüm kurumların dinden çıktığını ve zaman içinde dinden koparak bağımsız oluşum inşa ettiklerine dair düşüncelerini *Toplumsal İş Bölümü* adlı eserinde şu şekilde aktarmaktadır: “Tarihin kuşku götürmez biçimde saptadığı bir gerçek varsa, o da dinin toplumsal yaşamın gittikçe daha küçük bir alanını kapsamakta olmasıdır. Başlangıçta her yere uzanıyordu; toplumsal olan her şey dinsel; bu iki sözcük aynı anlama geliyordu. Sonra azar azar siyasal, ekonomik, bilimsel işlevler dinsel işlevden özgürleşip kendi başlarına oluşmaya koyuluyor ve gittikçe daha belirginleşen bir dünyasal özellik kazanıyor” (Durkheim, 2006: 207). Modern sosyolojinin kurucularından sayılan Durkheim, toplumsal olanın dinsel olduğunu ve milli dini düşüncenin etkisini yitirip dünyevileşerek kutsallığını kaybettiğini belirtmektedir. O, salt dinin toplum üzerinde etkili olabileceğini belirtmekle beraber; toplumu etkileyen siyasal, sosyal, ekonomik ve kültürel faktörlerin tümünün dinden çıktığını savunmaktadır. Dinin, hem ahlaki dünya hem de fiziki dünyanın dâhil olduğu bütün gerçekliği içerdiğinden, zihinleri harekete geçirenler kadar bedenleri harekete geçiren güçler de, dini bir biçimde düşünülmüşlerdir. Bu yüzden ahlaki hayatın sürekliliğini sağlayanlar (din, hukuk, ahlak, sanat, siyaset vb.) ve maddi hayat için yararlı olanlar (tabii bilimler, endüstri teknikleri) gibi birbirinden bütünüyle farklı teknikler ve uygulamalar, doğrudan ya da dolaylı olarak dinden çıkmışlardır (Durkheim, 2005:271). Bu anlatımı şu kaideye göre değerlendirmek mümkündür: Toplumların sürekliliğini sağlayan ahlaki ve fiziki kurallar din ile ilişkilerini koparsalar da mayası itibarıyla din ile beraber neşet etmişlerdir. Toplum bilinci, zaman içerisinde dinsel hüviyeti eriterek yeni kaideler ve inançlar meydana getirmiş ve bunun neticesinde aslından uzaklaşmasına yol açmıştır. Böylece dinin, topluma uyum rolleri müstakil alanlarla yeniden anlam kazanmıştır. Bununla ilgili olarak “Bir Haçlının Hatıraları” adlı eserde, önceleri Hıristiyan olan bir Fransız’ın Haçlı seferleri sonrası Müslüman oluşunun hikâyesi anlatılır: IX. Louis’in düzenlediği VII. Haçlı Seferi’ne onunla birlikte katılmış olan Fransız lordu Joinville’in bu sefer esnasında görüp yaşadıklarından oluşan hatıralarını yazdığı eserde şöyle bir hikaye anlatılmaktadır: “...çok

yakışıklı ve çok iyi giyimli bir Müslüman gelerek, krala Mısır Sultanı olan Nasac'ın çocuğu adına kavanoz içerisinde süt ve değişik renklerdeki muhtelif çiçeklerden oluşan hediyeleri Fransızca konuşarak takdim etti. Kral ona Fransızca'yı nereden öğrendiğini sordu. O da kendisinin Müslüman olmadan önce Hıristiyan olduğunu söyledi. Bunun üzerine kral ona: "Benden uzak dur seninle daha fazla konuşmak istemiyorum" dedi. Ben hemen onu bir kenara çektim ve hikayesini sordum. Kendisinin Provins doğumlu olduğunu ve Mısır' a Kral John ile geldiğini sonra burada evlendiğini ve itibar sahibi bir adam olduğunu anlattı. Ben de ona şunları söyledim: "Sen eğer bu şartlar altında ölürsen bir günahkar olup cehenneme gideceğini biliyor musun?" O, hiçbir dinin Hıristiyanlık kadar güzel olmadığından emin olduğu için "Evet" dedi ve devam etti: "Fakat ben daha önce içinde bulunduğum yoksulluk ile tekrar yüz yüze gelmek istemiyorum, ayrıca eğer ben size dönersen her gün bana: 'bak bu dininden dönen adam' diyecekler ve ben utanç duyacağım, bu sebeple de kendimi önceki kötü duruma düşürmektense burada zengin ve sıkıntısız olarak yaşamaya devam etmem benim için çok daha iyidir". Ona hesap gününde bütün günahlarının ortaya konması sonucunda duyacağı utançın şu anda bahsettiği utançtan çok daha acı olacağını söyledim. Daha pek çok nasihatlerde bulundum fakat hiçbir faydası olmadı ve onu bir daha asla görmedim." (Joinville, 2002:155-156) Bu hikaye münferit bir olayı anlatmakla birlikte, gözlemlerden yola çıkılarak, araştırmaya uygun bir örneklem olması ve daha önceki haçlı seferlerinde ki baskın gücün din olduğu göz önünde bulundurulduğunda; dinin, topluma uyum rolleri açısından müstakil alanlara kaydığı ve yeniden anlam kazandığı söylenebilir.

Max Weber'e göre dinin tanımını yapmak ilk etapta mümkün görünmüyor. Weber, dinin özünün kendi alanı dışında olduğunu şöyle dile getirir: "Üstelik dinin "özü" de, özel bir sosyal eylem tipinin koşul ve etkilerinin incelenmesini görev edindiğimiz için ilgi alanımıza girmiyor" (Weber, 2012:85). Sosyal bir eylem tipi olarak, dini incelemek Weber'in yöntem arayışına cazip gelmemektedir. Alt yapının üst yapıyı etkilediğini belirtmekle beraber, bu ilişkinin tek taraflı olmayıp karşılıklı olduğunu, sosyo-ekonomik yapının din üzerinde etkili olduğu gibi dinin de bunlar üzerinde etkisinin bulunduğunu; karşıtlarıyla birlikte düşünülmesi yoluyla araştırılması ve gerçeğe ulaşılması gerektiğini savunur (Freyer, 1968:182). Weber'in de dile getirdiği gibi alt yapı üst yapıyla sürekli etkileşim içerisinde olmuştur. Yukarıda sayılanların ikisi de etken veya edilgen konumda olabilmektedir. Birbirleri ile etkileşim içerisinde oldukları için toplumları etkileyip, yönlendirdiklerinden eylem dizisinden ayrı tutulmaları mümkün görünmemektedir.

Marx ise dikkate değer ve ilgi gören dinin tanımını kendine ait bir yaklaşımla şu şekilde açıklamaktadır: "Din, tıpkı ruhsuz bir durumun ruhu olduğu gibi kalpsiz dünyanın kalbi ve

ezilenlerin iç çelişkisidir. O insanların afyonudur” (Cipriani, 2011: 44). Marx'ın dile getirdiği bu söylemde, din hem bir ümit hem de bir meşguliyet veya icbar aracı olarak görülmektedir. Bir diğer ifade ile din, boşlukta kalan insanın sığınabileceği bir limanı, var olan sisteme karşı boyun eğmeyi ve kabullenmeyi ifade etmektedir. Topluma entegre olabilmek veya kendini ait olduğu toplumun bir üyesi görmek içinde, dini inanç sisteminin kabullenilmesi bir zorunluluk olarak ortaya çıkmaktadır. Ayrıca egemen sınıfların, hâkimiyetleri altındaki grupları belirli bir çizgide tutabilmek ve düzeni sağlayabilmek için, dini meşrulaştırarak toplumu uysallaştırdıkları ve düzen kurucu olarak kullandıklarını görüyoruz.

Geçmişte olduğu şekliyle günümüzde de din, toplumları etkilemekte, kanalize etmekte, toplumların dönüşüm aşamalarında olumlu veya olumsuz roller oynayabilmektedir. Dinin, birey ve toplumlar üzerindeki etkisini sürdürdüğü, insanları grup veya topluluk olarak birliktelik içerisinde tuttuğu aşikârdır. Bununla birlikte din, içtimai hayatta kendini kabul ettiren bir işlevle de karşımıza çıkmaktadır. Toplumların, kabul etmiş olduğu dini meşrulaştırma (diğer dinlerden üstünde tutma) konusunda tartışmalar ve ihtilaflar olabilmekte; hatta savunmuş oldukları dinleri uğruna savaşlar meydana gelebilmektedir. Nitekim Ortaçağ'da yaşanmış olan ve halen de devam ettiği dile getirilen hilal-haç savaşları; Müslümanların mezhepsel olarak kendi aralarındaki savaşları; Mısır üzerine yapılması planlanan IV. Haçlı seferi de dâhil olmak üzere Haçlı seferleri; Doğu-Batı kiliseleri arasındaki çekişmeler bu minvalde örnek olarak sunulabilir. Dini ve toplumu daha iyi anlayabilmek için, din-toplum arasındaki karşılıklı ilişkiyi anlamak ve anlamlandırmak gerekir. Bu ikisi arasındaki etkileşim tek taraflı değildir. Dinin toplum üzerindeki etkisi veya toplumun din üzerindeki etkisi karşılıklı olarak tarih boyunca süregelmiştir.

Haçlı Seferleri Düşüncesinde Dinin Rolü

İlk insandan günümüze kadar her daim, insanın din ile ilişki içinde olduğunu görüyoruz. Din, bazen düzen kurucu, bazen de düzen bozucu toplumsal bir yapı olarak karşımıza çıkmaktadır. Yukarıda da ifade ettiğimiz din-toplum arasındaki bu etkileşim ile ilgili olarak şu soruları sormak mümkündür: İnsan ile din arasındaki ilişki denklemini oluşturan din mi yoksa insan mı? Bu ilişkide merkez konumda olan kimdir? Bu sorulara cevaben: Merkez yönünden bakıldığında, din ile insan arasındaki ilişki insan merkezlidir diyebiliriz. Çünkü ilişkinin modelini belirleyen insanın duyguları, düşünceleri, idealleri, istekleri, amaçları, donanımları, kişilik yapısı gibi çok sayıda insani faktör sıralanabilir. Başka bir açıdan bakıldığında ise insan-din ilişkisinde belirleyici öğenin din olduğu da ileri sürülebilmektedir. Çünkü kural koyan ve bu kurallara uyulmasını, daha doğrusu insanın bunlara uymasını sağlayan dindir (Kayıklık, 2006:157-158). Haçlı Seferleri düşüncesinin ortaya çıkmasında, merkez konumda olan insanın,

din üzerindeki ilişkiden kaynaklı hâkimiyet kurma arzusu, duygular, idealler ve amaçlar gibi insani faktörler sayılabilir. Tabii olarak insanın, emellerini gerçekleştirebilmesi için toplum içinde bir itibar elde etmesi gerekmektedir. İctimai hayatta toplumları, arzu edilen yöne doğru sürükleyenler genelde din adamları veya karizma² sahibi insanlar olmuştur. İktidar sahibi ve merkez konumda olan kişi/kişiler, toplumu, istenilen gaye ve hedefe yönlendirebilmek için dini, nesne konumuna indirgeyerek bir araç haline getirmişlerdir. Dini kuralların, olması gereken şekliyle değil, yorumlanarak arzu edilen bir formatla topluma sunulduğu bilinen bir husustur. İlk Haçlı seferlerinde etken konumda olan dinin, IV. Haçlı seferi ile birlikte, Batılıların Konstantinopolis'te yapmış oldukları yağma ve tahriplerden dolayı daha alt bir konuma düşerek etkisinin azaldığı veya etkisizleştiği dini anlayışın zaman içinde farklılaştığına dair dikkat çekici bir örnek olarak karşımıza çıkmaktadır. Nitekim Haçlı seferleri fitilinin ateşlenmesine sebep olan hiç şüphesiz Roma kilisesinin din adamları olmasına rağmen, zamanla muhtelif sebeplerin devreye girmesiyle farklı bir mecraya sürüklenmiştir. Bu konu ile alakalı olarak Demirkent şu hususlara değinmektedir: *Hareketin meydana çıkış sebebi, Haçlı seferleri tarihi üzerinde çalışan ilim adamlarını meşgul eden en önemli konudur. Bu hareketi doğuran sebeplerin çeşitliliği üzerinde durulmasına rağmen Batı dünyası Haçlı seferlerinin asıl etkeninin dini unsurlar olduğu kanaatindedir* (Demirkent, 1996:525). *Urbanus, Türkler'in hâkimiyeti altında yaşamının ne kadar feci olduğunu, onların İstanbul için nasıl bir tehlike teşkil ettiğini ve Doğu Hristiyanlarının Batılı kardeşlerinden yardım beklediğini anlattı. Ona göre İspanya'daki Müslüman Moorlar'a³ karşı sürdürülen savaşla Reconquista⁴ Doğu'da Türkler'e karşı yapılacak mücadeleye aynı derecede kutsaldı. Urbanus bu konudaki düşüncesini, "Hristiyanları bir yerde Müslümanlardan kurtarıp başka bir yerde onların zulüm ve baskısı altında bırakmak fazilet değildir" sözleriyle ifade etmiştir* (Demirkent, 1996: 525-526). Bu durum, Haçlı Seferleri için gereken ortamın dini motif ile süslendiğini ve Ortaçağ geleneksel Avrupa halkı için inandırıcılığının kabul edilip tescillendiğini göstermektedir. Öyle ki bu seferlerin dini ritüelden ziyade bazı kişi/kurumların (Papa/Kilise) menfaati için yapıldığı da aşikârdır. Toplumda gücü elinde bulunduran yönetici ve elit kitle tarafından, kendi iktidarlarını sürdürebilmek için meşru bir kılıf bulabilmek ve toplumun gelişmesini, ilerlemesini önleme aracı olarak kullanmaları için de uygundur (Mardin, 1983:76).

Dini bir simgeye duyulan ihtiyaç sebebiyle bütün Hristiyanlar için kutsal sayılan haç simgesi tercih edilmiştir. Türkçede kullanılan ve Hristiyanlığın simgesi sayılan haç (Cross)

² Karizma: Tanrısal veya büyüleyici özellikler toplamı.

³ O dönemlerde Avrupalıların Araplara verdiği ad.

⁴ Endülüs döneminde İber Yarımadasındaki Hristiyanların, yarımadaadaki Müslümanların varlıklarını ortadan kaldırma amaçları ve çabalarına verilen addır. 1492 yılında son Endülüs devletinin yıkılmasıyla başarıya ulaşan Reconquista, İspanyolca'da "Yeniden fetih" anlamına gelir.

kelimesinin aslı Ermenice'dir ve birbirini dikey olarak kesen iki çizgiden oluşan şekil; istavroz, salıb anlamına gelmektedir (Türkçe Sözlük,1983). Hıristiyanlar, IV. yüzyıla kadar haç kullanmakta ve taşımakta ihtiyatlı davranmışlardır. Bizans imparatoru Konstantin'in Hıristiyanlığı kabul etmesinden sonra Hıristiyanlara yapılan zulüm ve işkenceler bitmiş ve haç geniş halk kitleleri arasında da dinsel bir sembol olarak yaygınlık kazanmaya başlamıştır (Albayrak, 2004:107). IV. yüzyıla kadar ihtiyatlı bir şekilde kullanılan haç, Haçlı Seferleri ile birlikte geniş halk yığınlarının kullandığı bir simgeye dönüşmüştür. Ayrıca Haçlı olmak için, haçın dini bir simge olarak kullanıldığı ve seferlere katılacak olanlara pozitif enerji sağladığı görülmektedir.

Geoffroi De Villehardouin IV. Haçlı Seferi Kroniklerinde duka ve çok sayıda Venediklinin nasıl Haçlı olduğunu şu şekilde dile getiriyor: “*O zaman bir pazar günü San Marco Kilisesi'nde toplandı. Çok büyük bir tören yapıldı; ülke halkı, baronların çoğu ve Haçlılar da oradaydı. Büyük ayin başlamadan önce, Enrico Dandolo adındaki Venedik dukası kürsüye çıktı ve halka konuştu; şöyle dedi: “Senyörler, dünyanın en iyi insanlarıyla ve şimdiye dek girişilmiş en yüce işe ortak oldunuz; ben yaşlı ve zayıf bir adamım ve dinlenmeye ihtiyacım var ve hastayım; ama görüyorum ki sizleri senyörünüzden iyi yönetebilecek ve komuta edebilecek kimse yok. Sizleri korumak ve yönetmek için elime haç⁵ almamı ve ülkeyi korumak üzere yerime oğlumun geçmesini kabul ederseniz, sizlerle ve Haçlılarla birlikte ben de ölüm kalım yollarına düşeceğim”*(Villehardouin, 2008:20). Az önceki konuşmadan da anlaşıldığı üzere, Haçlı Seferlerinin itici bir gücü haline gelen din, haç simgesiyle inananlarına kurtuluşu ve zafer duygularını aşılamış ve o dini kabullenen insanların, yanlarında bulundurması gereken bir inanç kavramını sembolize etmiştir.

İbnu'l-Esir, Haçlı seferleri ile ilgili düşüncesini şöyle dile getirmektedir. *Frenkler, Kudüs düştükten sonra karalar giyinip, denizlerin ötesindeki bütün ülkelere, en başta da büyük Roma'ya yardım ve imdat istemeye gittiler, insanları intikam almaya tahrik için, üzerinde ona darbeler indiren bir Arap tarafından kanlar içinde bırakılmış Mesih olan bir resim taşıyorlardı. “Bakınız. İşte Mesih ve işte ona öldüresiye vuran Arapların peygamberi Muhammed” diyorlardı. Duygulananan Frenkler, kadınlar da dahil toplandılar ve gelemeyecek durumda olanlar, kendi yerlerine dövüşmeye gidenlerin masraflarını karşıladılar. Düşman esirlerden biri bana, ailesinin tek erkek çocuğu olduğunu ve annesinin teçizatını sağlamak için evini sattığını anlattı. Frenklerin dinsel ve psikolojik güdülenmeleri o düzeydeydi ki, amaçlarına ulaşmak için her zorluğu aşmaya hazırdılar* (Maalouf, 1998: 267-268). Evet bu paragrafta da belirtildiği

⁵ Haç, duygulu kabartıcı bir sembol olarak kullanılmıştır.

üzere Frenkler, insanları intikam almaya tahrik etmek için, dinsel ve psikolojik güdülenme de formel yollara başvurdukları görülmektedir

Haçlı seferleri öncesinde ortaya çıkan ekonomik çalkantı ve kriz ortamı, dini duyguların sömürülmesi için ortam hazırlamıştır. Ortaçağ Avrupası'nda, dini duyguların bariz bir şekilde kullanıldığı kesin olmakla beraber, bu seferlerin başlamasına asıl neden olan, sosyo-ekonomik faktörlerdir. Aslına bakılırsa kilisenin, binlerce insanı arzu edilen gaye ve istenilen yere yönlendirmenin hiç de kolay olamayacağını farkındaydı. Bunun da din aracılığıyla yapılması gerektiği kilise tarafından iyi bir şekilde biliniyordu. *O halde "Kutsal toprakları kurtarmak" sloganı, bu hareketin hedefini açıklamaktan ziyade peçelemek maksadıyla kullanılmıştır* (Demirkent, 1997: 1).

Haçlılarda Din ve Toplum İlişkisi

Kutsiyetin deneyimi olarak tarifi yapılan din, inananlarına bir dünya görüşü ve bir yaşama şekli takdim etmesiyle gündelik hayatın şekillenmesinde mütemadiyen tesirli olmuştur. Tesiri devamlı surette, toplumların dinamizmine göre azalıp çoğalmıştır. Orta Çağ Avrupası'na dönüp bakıldığında yıllardan beri süregelen kargaşa ortamı, açlık, yoksulluk ve topraksızlık sıkıntılarının baş gösterdiği görülecektir. Avrupa toplumu üzerinde ciddi anlamda nüfuz sahibi olan kilise ise, hem bu sistemin bozukluğuna çare aramakta, hem de devamlı surette artan gücünün verdiği özgüven ile Doğu kilisesini kendi hakimiyeti altına alması için bir uğraş içerisinde olmuştur.

Toplumları ayakta tutan ve birbirlerine sıkı bir şekilde bağlanmalarını sağlayan hayat nişaneleri konumunda olan sosyo-ekonomik öğeler tarih boyunca önem arz eden hususlar olmuştur. Her ne kadar bu öğeler, toplumu ayakta tutan salt kıstaslar olmasa da, maddi açıdan huzur ve sükûnetin kaynağını oluşturan temel dinamiklerden sayılmışlardır. Toplumlarda, huzursuzluk ve kargaşa baş gösterdiğinde, ortamın düzenini sağlamak için alternatif yollar aranmaktadır. Bunlardan en önemli ve etkili olanı ise dindir. Ameliyat öncesi duyu, hareket ve bilincin damar yolu veya solunum yolu ile narkotik madde verilerek uyuşturulması gibi; kargaşa ortamlarında da din, toplumu düzene sokmak için iyileştirici, uysallaştırıcı ve sessizleştirici özellikleri ile ön plana çıkmaktadır. Şüphesiz ki ortaçağ Avrupa toplumlarında dinin bir güç olarak defalarca kullanıldığını görmek mümkündür. Bununla ilgili Cemil Meriç, Marx'ın "Din halk için afyondur" sözünü; Hıristiyan dininin öfkeli kalabalıkları ve halkı sakinleştirici ve yatıştırıcı, tevekküle zorlayıcı, aynı zamanda da egemen sınıfın yaptığı eylemleri meşrulaştırıcı işlevinden dolayı söylemiş olacağına dikkati çekmektedir (Meriç, 1993: 143).

1096 yılında başlayan Haçlı Seferleri, 1291'de Latin Hristiyanların Doğu'da son merkezi olan Akka'dan çıkarılmasına kadar süren yaklaşık iki yüzyıllık bir dönemi

kapsamaktadır. Bu dönem içinde dokuz büyük sefer yapılmış, bu seferler arasında bazı küçük girişimler de olmuştur. Daha sonraları Türk-İslam dünyasına karşı yapılan diğer savaşlar da Haçlı Seferleri kapsamında değerlendirilmiştir (Demirkent, 1996: 525-526). Ortaçağ Avrupa toplumunu bu seferleri yapmaya zorlayan aslında siyasal, sosyal ve ekonomik nedenlerdir (Demirkent, 1997:1). Doğu'ya yapılacak olan Haçlı Seferlerinin lokomotif konumunda olan kilise; günahların affı ve uhrevi mükâfat vaat etmek suretiyle din duygusunu siyasi bir malzeme aracı olarak kullandığını göstermiş oluyordu.

Runciman, muammalı, esrarlı ilham ve kehanetler vizyon evresi olarak tanımladığı Haçlı Seferlerini şu şekilde özetlemektedir:

“Muammalı, esrarlı ilham ve kehanetler iktisadi sebeplere eklenmişti. Bu, bir kehanetler ve vizyonlar devresi idi. Pierre L'Hermite genellikle, görünmeyeni gören, bilinmeyeni fark eden bir kimse sayılıyordu. Ortaçağ insanı, İsa'nın geri dönüşünün hemen çok yakın olduğu kanaatindeydi. Daha henüz vakit varken tövbe etmek lazımdı. Hayır işlemek için yollara dökülmek gerekiyordu. Kilise, günahların hac yolu ile affolunabileceğini öğretiyor, kehanetler ise İsa'nın yeryüzüne dönmesinden önce Kutsal Ülke'nin doğru inanç tarafından geri alınması gerektiğini ilan ediyorlardı. Bundan başka cahil kimseler için Kudüs ve Yeni Kudüs arasındaki fark hiç de malum değildi. Pierre L'Hermite'nin dinleyicilerinden pek çoğu, onun kendilerini içinde buldukları sefaletten kurtarıp, mukaddesi kitabın, içinde süt ve bal aktığını bildirdiği ülkeye götürmeyi vaat ettiğine inanıyorlardı. Buraya yolculuk sert şartlar içinde ve güç geçecekti. Deccal'in orduları ile baş edilmesi lazımdı. Fakat hedef, altın ve pırl pırl Kudüs idi”(Runciman, 1989:90). Buradan da anlaşılacağı üzere bu seferlerin gerçekleştirilmesinde kullanılan hayali olguların, iktisadi sebeplere eklendiği ve dini motif üzerinden sunulduğu belirtilmektedir. Sosyoloji biliminin öncülerinden olan Max Weber de bu durumu fark etmiş ve dini değer ve fikirlerin toplumların değişmesinde etkin rol alabileceğine dikkat çekmiştir (Aron, 1986:375). Etkileyici dini liderler, ananevi toplumda güçlü bir yenilik ve devrim yaparak toplumu çok farklı boyutlara taşıyabilirler. Peygamberlerin içinden çıktıkları kendi toplumlarını değiştirip dönüştürmeleri bunun iyi bir örneğidir (Günay, 1998:336-337). Bütün bu söylenenlerden dinin, toplumlar üzerindeki etkisinin karizmatik dini liderlerle beraber daha farklı bir şekilde cereyan edeceğini ve olması gerekenden daha fazla etkili olacağı dile getirilmektedir.

IV. Haçlı Seferi İle Birlikte Toplumun Din Üzerindeki Etkisi

Dinin tetiklediği bir hareket olarak başlayan ve uzak diyarlara yapılan bu seferler, insanların aklına sokulmuş ve çok ayrıntılı bir şekilde planlanmış olmasa da Hristiyan Avrupa'nın dini duyguları kullanarak gücünü Müslümanlara karşı göstermeye çalıştığı gizli bir

uygarlık içgüdüğü ile gerçekleştiği muhakkaktır. Dinin, toplumları etkilediğini bir önceki bölümde belirtmiştik. Özellikle geleneksel toplumlarda din, anominin frenleyicisi veya hızlandırıcısı olarak daha çok inandırıcı gelmektedir. Gazete ve televizyonun olmadığı bir çağda yaşayanların Kutsal Topraklar hakkındaki ilk bilgi kaynağı İncil'di. *Süt ve Bal Ülkesi* onlardan birçoğunun beyninde yankılanmış olmalıdır. İslam'la olan temasları onun zengin ve ileri bir medeniyet olduğunu göstermeye yeterliydi ve Müslüman akınlardan zarar görme yıllarından sonra dövuşü İslam kıyılarına taşıma şansı cazip gelmiş olmalıydı. Çoğu için yurttan hayat yeterince zordu. Doğu daha kötü olabilir miydi? (Paine, 2011: 25). Din, toplumun gelişim ve ilerlemesine yardımcı olduğu kadar, duraklamasına ve gerilemesine de zemin hazırlayabilmekteydi. Bu yüzden din, toplumda istikrar faktörü olarak değerlendirilmiş, bunun sonucunda da, toplumsal anominin önleyicisi ve toplumsal çözülmenin freni olarak görülmüştür (Günay, 1998: 334). Sıradan Haçlı seferleri gibi, aynı niyet ve fikirle yapılması planlanan IV. Haçlı Seferi, diğerlerinden farklı olarak karşımıza çıkmaktadır. Kudüs'ü kurtarma üzerine kurulu düşünceyle yola koyulan IV. Haçlı ordusu, öteki seferler gibi aynı düşünceden beslenmesine rağmen, zaman içinde ekonomik ve ticari bir meseleye dönüşecektir!

III. Innocentius İslam'ın Doğu Akdeniz'deki ana merkezi Mısır'ı işgal ederek; Kudüs'ü Selahaddin'den kurtarmak üzere bir sefer tamimi (papalık genelgesi) yayımladı ve ayrıca zemin hazırlamak için elçiler görevlendirdi (Nicolle, 2013: 39). Bununla birlikte bizzat sefere katılmış ve olaylara şahit olmuş olan ilk ağızdan, Villehardouin'dan okuduğumuzda anlıyoruz: *Haçlılar, dinsel hareketler neticesinde azizler vasıtasıyla bir araya gelmişlerdir. "Fransa'da Foulques de Neuilly adında bir aziz çıktı. Neuilly, birinci, Lagny-sur- Marne ile Paris arasında bir yerdir: Ve bu rahip o köyün kilisesini yönetiyordu. Ve size söz ettiğim bu Foulques tüm Fransa'yı ve civar ülkeleri dolaşarak Tanrı'ya anlatmaya başladı: Ve biliniz ki efendimiz onun için birçok mucize gerçekleştirdi. Bu azizin ünü öylesine yayıldı ki Roma'ya, Papa Innocentius'a kadar ulaştı; ve Papa Fransa'ya haber gönderip, onu kendi adına Haçlı Seferi çağrısı yapmakla görevlendirildi. Daha sonra kendi kardinallerinden birini, Haçlı olan Perron di Capua'yı Fransa'ya gönderdi ve onunla şimdi size söyleyeceğim şu affi bildirdi: Haçlı olan ve bir yıl boyunca orduda Tanrı'ya hizmet eden herkes günah çıkartabilecek ve bu günahların hepsi affedilecekti. Bu çok büyük bir af olduğu için insanlar çok heyecanlıydı; ve pek çoğu da bu geniş kapsamlı afftan ötürü Haçlı oldu"*(Villehardouin, 2008: 3). Kilisenin, dini, halk üzerinde etkili kullandığı görülmektedir. Öyle ki seferlere katılmayan tüm Hristiyanların günahkâr olduklarını savunarak, kilisenin kendisini kutsallaştırıp, tanrıçalaştırma yoluna gittiği ve günahları affedilebilme yetisine sahip olma konusunda halkın, buna inandırıldığı görülmektedir. Böylece halkın bilinçaltında, sefere katılmayanların günahkâr oldukları düşüncesinin içselleştirildiği ortaya çıkmaktadır. *Dini davetin asabiyet içindeki rekabeti ve kıskançlıkları*

ortadan kaldırması ve kalpleri tek bir yöne çevirmesidir. Kalpler tek bir noktada buluştuğunda artık onların önünde duracak kimse yoktur. Çünkü yönelişler ve hedefler tektir ve bütün insanlar bunun için canlarını seve seve verirler (Haldun, 2004: 222). Haçlı Seferlerinin kırılma noktası olarak addedilen IV. Haçlı seferi, kendinden önceki seferlerde olan heyecan ve ruhları etkileyen kudretin zayıf olduğunu görüyoruz. Bunun için İbn Haldun'un belirttiği gibi kalpleri tek bir yöne çevirmek gerekirdi. Bu iş sanıldığı kadar kolay değildi. Bu yüzden halkın beynini din afyonu ile yıkamak ve uyuşturmak gerekirdi. Bunu da, daha etkili bir şekilde yapmak için, etkili hitabetin yanında, formel durumun da dikkate alınması gerekirdi. *Foulque, Birinci Haçlı seferinin ünlü vaizi Pierre l'Ermite gibi, hırpani ve sefil biri değildi. İyi giyimli kendisine saygı duyulan bir kişiydi. Hitabet kabiliyeti büyüktü* (Demirkent, 1997: 168).

II. Urbanus zamanındaki heves yoktu. Buna rağmen vaizler Papanın isteğine uyarak köy köy dolaşıyor ve köylüleri efendilerinin emrinde kutsal savaşa gitmeye kandırıyorlardı. 1199 yılında Papa, sefere mali güç temin üzere yeni bir vergi de koydu- ki bu, daha sonra "Papa Gelir Vergisi" haline dönüşecekti. IV. Haçlı seferi ile Haçlılar "İsa'ya yaşatılan utancın intikamını almak ve Kudüs'ü fethetmek" üzere yola çıkmayı kararlaştırmışlardır (Villehardouin, 2008: 7). Avrupa, Bizans imparatorluğunu yıkmak ve İstanbul patrikliğini Roma'nın hükmü altına almak ihtirasıyla yanıp tutuşuyordu (Demirkent, 1997: 168). IV. Haçlı seferine katılanların amacı, Kudüs'ü kurtarmak niyetinde olmadıkları başından belliydi. Aslına bakılırsa, Venedik kontuyla anlaşma yapıldıktan sonra dini düşüncelerin ticari ilişkilere dönüştüğü görülmektedir. Haçlıların herhangi bir deniz donanmasına sahip olmamaları ve yetecek miktarda mali güçleri olmadığından dolayı, ticaretle uğraşan Venediklilerle anlaşmayı zaruri kılmıştır. Bu seferin asıl amacı Mısır üzerinden Kudüs'e yürümektir. Haçlıların, Venediklilere borçlarını ödeyememeleri ve beraber Zadarı ele geçirmeleri (Villehardouin, 2008: 11-20) bu seferin nasıl şekilleneceğinin ipuçlarını vermektedir. Hedefinden sapan Haçlı seferi, pragmatizmin ve ticari çıkarların dilini konuşan Venediklilerin yönlendirmesiyle, Konstantinopolis'in işgaline ve halk katliamına neden olmuştur. Venedik donanmasının desteği olmaksızın, Haçlıların Konstantinopolis'i fethedebilmesi çok zordu. 12 Nisan 1204'te şehir alınmıştı. Bizansların nasıl doğrandığını ve at ve tören atları ve katırlar ve diğer ganimetlerin nasıl ele geçirildiğini görmeliydiniz. Orada öyle çok ölü ve yaralı oldu ki haddi hesabı yoktu. Villehardouin, ne dediğini bilerek ve gerçeği söyleyerek, "Dünya yaratıldığından beri hiçbir şehirde bu kadar büyük ganimet kazanılmadığına tanıktır" demektedir (Villehardouin, 2008: 72-74). Haçlılar ganimeti paylaşarak, asıl niyetlerini ortaya koymuş oluyorlardı. Amaçları doğudaki Hristiyan kardeşlerine yardım götürmek olan Haçlılar'ın niyeti aslında farklıydı. Asıl niyetleri önceden kurmuş oldukları planlarla, Doğu kilisesine boyun eğdirmektir. Venediklilerin olaya müdahil olmasıyla birlikte "Şehirler Kraliçesi" olarak kabul edilen Konstantinopolis bir

harabeye dönmüş şekilde, dindaş katliamı ve yıkımı olarak hafızalara kazınmış ve tarih sayfalarında yerini almıştır. Cazibeli şehrin insanları, malları ve ırzları gözü dönmüş Avrupalı barbarların ayakları altında serilmiştir. Haçlılar bundan sonra İstanbul'da Lâtin İmparatorluğu adıyla elli yedi yıl (1204-1261) sürecek bir hâkimiyet kurdular (*Demirkent, 1997: 177-180*). Böylece bu seferle birlikte Doğu Roma İmparatorluğu yıkılarak; Batı Kilisesinin, Doğu Kilisesine karşı üstünlüğü kısa süreliğine de olsa kanıtlanmış oldu. Ortadoğu'da IV. Haçlı Seferi'nin etkileri ise genel itibarıyla sınırlı olmuştur. Bizans devletinin parçalanmasıyla oluşan üç devletten biri olan Laksaris hanedana ait Nikaia (İznik) İmparatorluğu Bizans halefi sıfatıyla kurulması Türklerin batıya açılmasını yarım asır geriye itmiştir (Nicolle, 2013: 86) Toplumları bir arada tutan dini değerlerin kaybolması kargaşa ortamının oluşmasına zemin hazırlar. IV. Haçlı seferinde toplumun, dini etkilediği ve kendi sistemini, din sisteminin üstünde bir yerde tuttuğunu göstermektedir. Aslına bakılırsa bu sefer ile dinin, toplum üzerindeki etkisinin yavaş yavaş kırıldığı ve sekülerleşmeye doğru evrildiğini göstermektedir. Toplum ve dinin birbirlerini etkiledikleri örneğini, devingenlik şeklinde Haçlı seferlerinde görebiliyoruz.

SONUÇ

Yukarıda da ifade ettiğimiz üzere din, toplumsal tahavvülün itme kaynağı olabildiği gibi bazen de değişimin önünde bir engeldir. Bu yüzden din farklılaşmaya karşı mukavemet gösteren, huzuru sağlayan, toplumsal birlikteliği muhafaza eden bir özellikle de karşımıza çıkmaktadır. Haçlı Seferleri, dinin toplum üzerindeki etkisini ve toplumun din üzerinde ki etkisinin nasıl etkileşim içerisinde olduğunu göstermektedir. Dini motifin itici bir güç olarak kullanıldığı Haçlı seferlerinde, din- toplum ilişkisi, iki bağıntı şeklinde karşımıza çıkmaktadır. Din toplumdan ayrı olmadığı gibi, toplumda dinden ayrı değildir. Bu şekilde düşünmek tamamlayıcı olma özelliğini ortadan kaldırır. Tarihe baktığımızda sosyolojik değişim ve dönüşümlerde din hep başat rol oynamıştır. Birçok medeniyetin yükseliş ve çöküşünde etken bir unsur olmuştur. Toplumlarda, huzursuzluk ve kargaşa baş gösterdiğinde, ortamın düzenini sağlamak için alternatif yollar aranmaktadır. Bunlardan en önemli ve etkili olanı ise dindir; bazen düzen sağlayıcı bazen de düzen bozucu olarak karşımıza çıkmaktadır. Dinin, toplum üzerinde etkili olabilmesi için yerinde ve gereği gibi kullanılması gerekmektedir. Kullanılmadığı takdirde amacından saparak, tam tersi bir hal alır ve toplumun din üzerinde ki hâkimiyeti ön plana çıkar.

Toplumun din üzerindeki etkisini, çalışmamızın konusu olan IV. Haçlı seferinde görmemiz mümkündür. Haçlı seferleri içerisinde dönüm noktası sayılan IV. Haçlı Seferi, din- toplum etkileşimi açısından tarihin önemli hadiselerinde biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Toplumun, ussal olandan uzaklaşmasıyla, davranışlarını uyduracakları toplumsal kuralların ortadan kalkması, Haçlı toplumunda meydana getirdiği bireysel ve toplumsal kümelerin şekillenmesinde nasıl bir rol oynadığı; nitel yöntem açısından dinsel olguları ve grupları anlamada önemli bir olayı karakterize etmektedir. IV. Haçlı seferine özel bir önem atfeden konu ise, dini gerçeğin farklı anlaşılması neticesinde, dindaş olanları dahi düşman sıfatında gösterebilecek bir konuma ulaşmış olmasıdır.

Vücut sistemlerinin umumi yöneticisi konumunda olan sinir sistemi ve merkez kısmı olan beyin buradan başlayarak elektrik enerjisi ile diğer tüm sistemleri çepeçevre kuşatır ve tüm organlar için gerekli işlemleri yapar. Bu kurallara uymayıp, zıt hareket edildiği zaman vücutta hastalık emareleri baş gösterir. İctimai yapı için de aynı kural geçerlidir. Toplumı koruyan ve dizayn eden norm sistemine aykırı hareket edildiğinde, anomi baş gösterir ve toplumda kutuplaşmalar meydana gelerek içtimai yapı zedelenir. Benzer şekil, dinlerin ortaya koymuş olduğu kaideler içinde geçerlidir. İnanç sistemi olarak dinin kaidelerine uygun hareket edilmediği takdirde, insanın tutum ve davranışlarını belli bir düzen içerisinde işlemesini sağlayan değerler manzumesi bozulur ve gündelik yaşamı ile ilgili yol gösterici vasfını yitirir. Böylece toplum için yol gösterici olan din, anlamını yitirerek, hurafe inanç sistemine dönüşür. Bununla birlikte toplum için var olan din, din için var olan toplum meydana getirir. Nitekim, salt dinin toplumu veya toplumun dini etkilemesi söz konusu değildir. Bu çerçevede yapılmayan değerlendirmeler eksik kalacak ve gerçeği yansıtmaktan uzak kalacaktır. Bütün bunların yanı sıra çevresel, kültürel, ekonomik ve diğer faktörlerin de toplumlar üzerinde etkili birer unsur olduğu göz ardı edilmemelidir. Bu yönüyle IV. Haçlı seferi de toplumun, dini etkilediğini ve kendi sistemini, dini değerlerin üstünde bir yerde tutabileceğini göstermesi bakımından dikkat çekici bir özelliğe sahiptir. Haçlı Seferleri düşüncesinin ortaya çıktığı dönemde din, bütün sosyal alanlara hâkim iken, zamanla siyasal, ekonomik ve diğer alanlarda gelişme gösterilmesi neticesinde kendi dünyevi özelliklerini kazanmaya başlayarak dinden uzaklaşma kademesine girmiştir. IV. Haçlı seferleri ile birlikte dini yapı tamamen olmasa bile etkisinin zayıfladığını ve topluma nüfuz edemez duruma geldiğini göstermektedir. Netice olarak denilebilir ki toplumu bir arada tutan en önemli olgulardan birisi olan dini değerler kaybolduğunda toplumda anomi ortamının oluşabileceği gerçektir.

Kaynakça

Albayrak, K. (2004). Dinsel Bir Sembol Olarak Haç'ın Tarihi. *Dini Araştırmalar*, (C.7. s.105-129.)

- Aron, R. (1986). *Sosyolojik Düşüncenin Evreleri* (K. Alemdar, çev.). İstanbul: Bilgi Yay.
- Bal, H. (2014). *Din Sosyolojisi*, (1.bs.). Ankara: Sentez.
- Cipriani, R. (2011). *Din Sosyolojisi (Tarih ve Teoriler)*. (M. Ak vd. çev.). İstanbul: Rağbet Yay.
- Demirkent, I. (1996). "Haçlılar". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. (C. 14. s. 525-546)
- Demirkent, I. (1997). *Haçlı Seferleri* (1.bs.). İstanbul: Dünya.
- Durkheim, E. (2005). *Dini Hayatın İlkel Biçimleri (F. Aydın, çev.)*. İstanbul: Ataç Yay.
- Durkheim, E. (2006). *Toplumsal İş Bölümü (Ö. Ozankaya, çev.)*. İstanbul: Cem Yay.
- Freger, H. (1968). *İctimai Nazariyeler Tarihi* (T. Çağatay, çev.). İstanbul: D.T.C.F. Yay.
- Günay, Ü. (1998). *Din Sosyolojisi*, İstanbul: İnsan Yay.
- Haldun, İ. (2004). *Mukaddime* (H. Kendir, çev.). C:1. Ankara: Yeni Şafak.
- Joinville, J. D. (2002). *Bir Haçlının Hatıraları*, (C. Kanat, çev.). Ankara, Vadi Yayınları, 2002, S. 155-156.
- Kayıklık, H. (2006). Değişen Dünyada Birey, Din ve Dindarlık. Ünver Günay, Celaleddin Çelik (Ed.), (2006). *Dindarlığın Sosyo-Psikolojisi* (s. 157-158). Adana: Karahan.
- Kırpık, G. (2009). Haçlı Seferleri Tarihinin Kaynakları. *Turkish Studies*, 4 (3), 1438.
- Maalouf, A. (1998). *Arapların Gözüyle Haçlı Seferleri* (M. A. Kılıçbay, çev.). (2. Basım). İstanbul: Telos Yayıncılık.
- Mardin, Ş. (1983). *Din ve ideoloji*, İstanbul: İletişim.
- Meriç, C. (1993). *Sosyoloji Notları ve Konferansları*, İstanbul: İletişim.
- Mike, P. (2011). *Haçlı Seferleri* (C. Atay, çev.). İstanbul: Kalkedon Yay.
- Nicolle, D. (2013) *Dördüncü Haçlı Seferi 1202-04* (G. Ergin, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Runciman, S. (1989). *Haçlı Seferleri Tarihi* (F. Işıltan, çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Türkçe Sözlük. (1983). TDK Yayınları (1. Baskı). Ankara.
- Villehardouin, G.(2008). *IV. Haçlı Seferi Kronikleri* (A. Berktay, çev.). İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Weber, M. (2012). *Din Sosyolojisi* (L. Boyacı, çev.). İstanbul: Yarın Yay.